ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΜΟΔΙΟΥ

— Το Γεωργοκτηνοτροφικό Οικομουσείο της Θεσσαλονίκης

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Π. ΒΑΛΑΒΑΝΙΔΟΥ
Αρχιτέκτων-Μουσειολόγος
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
Αρχιτέκτων-Αναστηλωτής

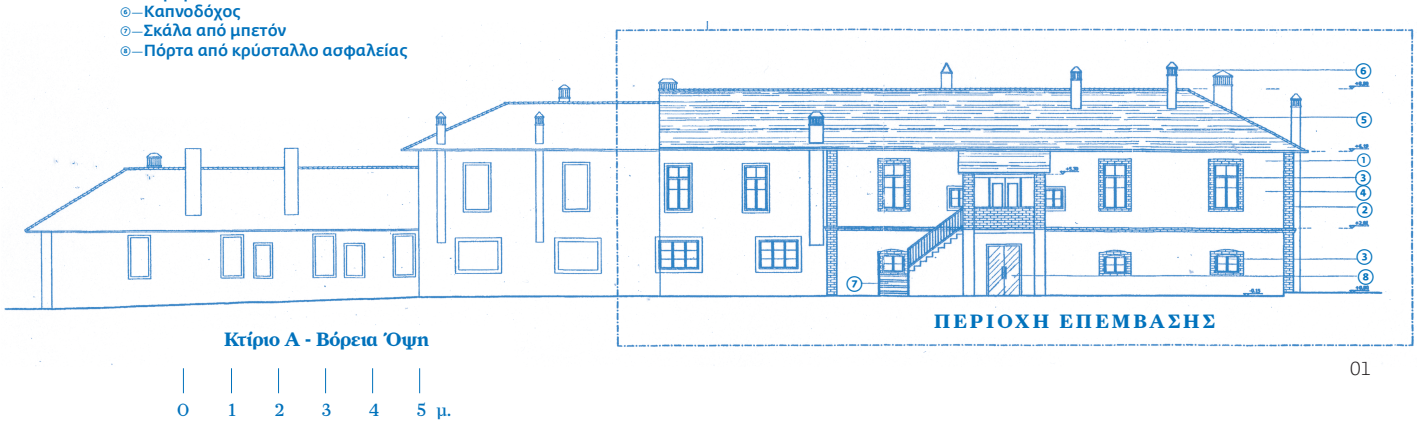

01

Στην εργασία αυτή παρουσιάζεται το ιστορικό αγρόκτημα Σταθάτου στο Μόδι του νομού Θεσσαλονίκης. Πρόκειται για ένα πρότυπο για την εποχή του αγρόκτημα, που οργανώθηκε κατ' αναλογία των μεγάλων αγροκτημάτων της Ευρώπης του τέλους του 19ου αιώνα. Παρουσιάζεται η αρχιτεκτονική, η ιστορική και η φωτογραφική τεκμηρίωση του συγκροτήματος, καθώς και η πρόταση μετατροπής του σε Γεωργοκτηνοτροφικό Μουσείο.

02

ΤΟ ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΜΟΔΙΟΥ ΑΠΟΚΤΗΘΗΚΕ από τον στρατηγό Πέτρο Σταθάτο το 1920.[1] Η μορφολογία του κεντρικού κτηρίου του αγροκτήματος αποτελεί ένα συνδυασμό στοιχείων του εκλεκτισμού και της βιομηχανικής αρχιτεκτονικής[2] (χρήση εμφανούς πλινθοδομής, μεταλλικοί ελκυστήρες). Το αγρόκτημα Μοδίου εικονογραφεί στον αγροτικό χώρο της Θεσσαλονίκης τις προσπάθειες αναμόρφωσης της γεωργικής παραγωγής που είχαν ήδη ξεκινήσει στην Ελλάδα με την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους το 1831. Μια σειρά από ιδρύματα και θεσμοί, όπως η Ανωτάτη Γεωπονική, η Γεωργική Σχολή Τίρυνθας, το Γραφείο Εθνικής Οικονομίας, η ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας, Βιομηχανίας και Εμπορίου στα 1910, είχαν σκοπό τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής γεωργίας.[3] Μέσα στο πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο του νεοσύστατου

01 Κάτοψη. Βόρεια όψη.
02 Βόρεια όψη.

ελληνικού κράτους και μιας γεωργικής παραγωγής που μέχρι τότε βασιζόταν σε τεχνικές και μεθόδους παρωχημένες, αναπτύχθηκε η συγκεκριμένη παραγωγική μονάδα, ένα από τα λίγα παραδείγματα νεωτεριστικών προσπαθειών στον ελληνικό αγροτικό κόσμο.[4]

Στην αρχική του μορφή το αγρόκτημα Σταθάτου διέθετε έναν σημαντικό αριθμό κτηρίων, τα οποία στήριζαν και στέγαζαν τις διάφορες λειτουργίες του. Σήμερα, εκτός από το κεντρικό κτήριο κατοικίας του ιδιοκτήτη του αγροκτήματος και το κτήριο κατοικίας του επιστάτη, σώζεται το κτηριακό συγκρότημα διαμονής των εργατών, οι κουζίνες, οι φούρνοι και οι χώροι εξυπηρέτησης του αγροκτήματος όπου στεγάζεται η μονάδα εκτροφής βοοειδών. Στο κτηριακό δυναμικό και στον παραγωγικό ιστό του αγροκτήματος εντασσόταν επίσης ένα εργαστήριο κατασκευής κεραμιδιών, το οποίο δεν σώζεται πλέον. Τέλος, στο δυναμικό του αγροκτήματος συμπεριλαμβάνεται μια έκταση συνολικού εμβαδού 500 στρεμμάτων, με καλλιέργειες κυρίως δημητριακών.

Το αγρόκτημα Σταθάτου αποτελεί κομμάτι της γεωργοκτηνοτροφικής παράδοσης του νομού. Οι σημερινοί ιδιοκτήτες του, κατανοώντας τη σημασία του συγκεκριμένου ιστορικού αγροκτήματος, προχώρησαν στην επέκταση των αρχικών εταιρικών δραστηριοτήτων τους, που σχετίζονται με την κτηνοτροφία.[5] Κύριος στόχος της εταιρείας είναι η, εκ παραλλήλου με την παραγωγική δραστηριότητα, αξιοποίηση και προβολή της ιστορικής ταυτότητας του αγροκτήματος, με την αναστήλωση μέρους των ιστορικών κτηρίων αλλά και τη δημιουργία ενός μικρού τοπικού μουσείου για τη γεωργοκτηνοτροφική παράδοση στην περιοχή. Η προκαταρκτική πρόταση[6] που συζητήθηκε και στη συνέχεια κατατέθηκε στην Αναπτυξιακή Εταιρία Θεσσαλονίκης κατέληξε στο τυπολογικό μοντέλο του οικομουσείου[7] με αντικείμενο τη γεωργοκτηνοτροφική παράδοση της περιοχής.

Ο όρος οικομουσείο αποτελεί νεολογισμό που γεννήθηκε το 1971 για να εξυπηρετήσει την επικοινωνιακή πολιτική

03

04

του γάλλου υπουργού Περιβάλλοντος[8] και στην πορεία υπέστη αρκετές παρερμηνείες, παρανοήσεις και στρεβλές χρήσεις. Ωστόσο, νεότεροι ερευνητές έχουν καταφέρει να ορίσουν την έννοια και να προσδιορίσουν τον τρόπο χρήσης του με ακρίβεια.[9] Το Le Creusot-Montceau-Les-Mines,[10] μια αποβιομηχανοποιημένη πόλη της Γαλλίας, αποτέλεσε ουσιαστικά το πρώτο οικομουσείο. Έκτοτε οι διαρκώς εξελισσόμενες μουσειολογικές αναζητήσεις όρισαν επακριβώς τις παραμέτρους που απαιτούνται για τη χρήση του όρου.

Έτσι το οικομουσείο υπερβαίνει πάντοτε τα όρια ενός μουσειακού κτηρίου, εμπεριέχει την ερμηνεία τόπων και θέσεων μιας περιοχής, παρέχοντας στον επισκέπτη πολλαπλές εμπειρίες, περιλαμβάνει τη

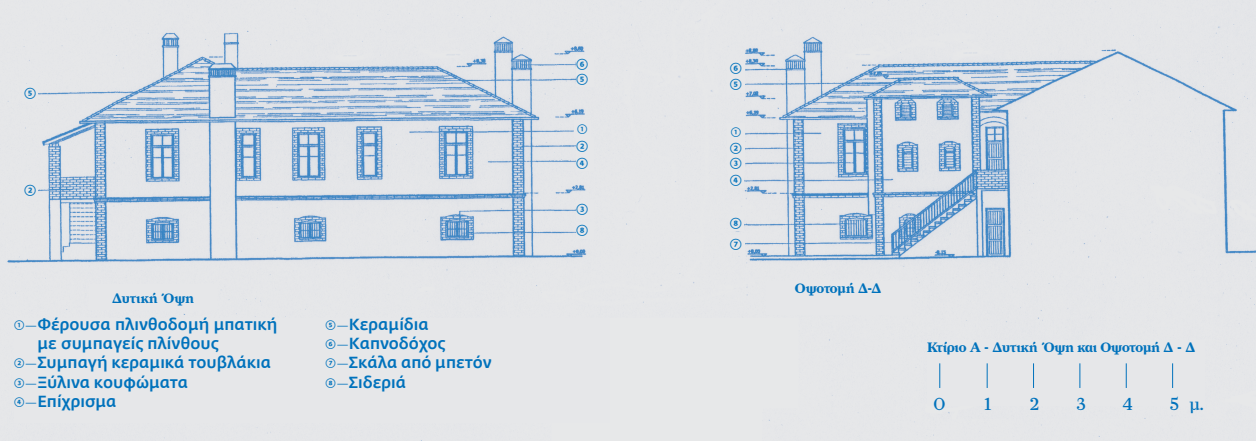

05

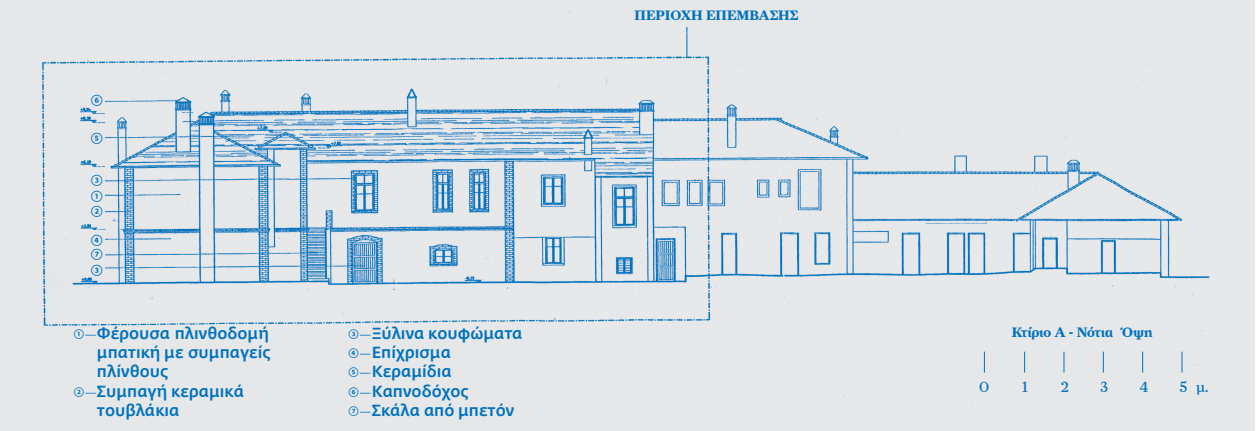

06

03 Νοτιοδυτικός πύργος κεντρικού κτηρίου.

04 Ανατολική όψη κεντρικού κτηρίου.

05 Δυτική όψη και οψοτομή.

06 Νότια όψη.

συνεργασία και το συνεταιρισμό ομάδων σε αντίθεση με την έννοια της ιδιωτικής συλλογής, εξασφαλίζει και ενεργοποιεί τη συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας στις δραστηριότητές του και χρησιμοποιεί ολιστικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Σ' ένα οικομουσείο εμπεριέχονται έννοιες όπως κοινότητα, τόπος, πολιτιστική κληρονομιά, μνήμη, παράδοση και φύση,[11] σε μια αναλογία που προκύπτει από το δεδομένο υπόβαθρο της περιοχής.

Η υιοθέτηση του όρου οικομουσείο, για το υπό ίδρυση μουσείο, βασίστηκε στις αρχικές επιλογές που προέκυψαν κατά τις συζητήσεις με τους ιδιοκτήτες του αγροκτήματος. Σ' αυτές περιλαμβάνονται η ενσωμάτωση στις μουσειακές λειτουργίες δραστηριοτήτων που αφορούν την περιβαλλοντική εκπαίδευση, με την ερμηνευτική προσέγγιση τμημάτων της ιδιόκτητης γης της εταιρείας. Καθώς η εταιρεία δεν διέθετε δική της συλλογή αντικειμένων υπήρξαν προγραμματικές συζητήσεις συνεργασίας με ιδιώτες από την περιοχή που διέθεταν ανάλογες συλλογές, ενώ η εμπλοκή των ανθρώπων από την περιοχή αποτελούσε εξαρχής στόχο για την επιτυχία της προσπάθειας. Τέλος, ο εκπαιδευτικός χαρακτήρας του μουσείου θεωρήθηκε ως ένας από τους κύριους σκοπούς της προσπάθειας. Το μαθητικό δυναμικό του νομού Θεσσαλονίκης έχει σχετικά λίγες επιλογές στο θέμα των ημερήσιων εκδρομών εκτός πόλης. Εξαρχής θεωρήθηκε ότι ένα σημαντικό ποσοστό των αναμενόμενων επισκεπτών θα αποτελούν οι μαθητικές ομάδες, των οποίων η προσέλκυση θα επιτευχθεί μέσα από το συνδυασμό εκπαιδευτικής/πολιτιστικής εμπειρίας και άμεσης επαφής με τη φύση. Το οικομουσείο σχεδιάστηκε ώστε πραγματικά να δίνει πολυδιάστατη εμπειρία μέσα από πολλαπλές ερμηνευτικές προσεγγίσεις.[12]

Ο εκθεσιακός σχεδιασμός του οικομουσείου συνίσταται στην αναστήλωση, ανακατασκευή και ερμηνεία των ιστορικών κτηρίων που σώζονται σήμερα στο αγρόκτημα με απώτερο στόχο την παρουσίαση και προβολή της γεωργοκτηνοτροφικής παράδοσης της περιοχής του νομού Θεσσαλονίκης. Μέσα από την εκθεσιακή προσέγγιση του οικομουσείου προβάλλονται η μέθοδος, ο τρόπος και ο ρυθμός που η ευρωπαϊκή τεχνογνωσία και τεχνολογία, τόσο στην εκτροφή ζώων όσο και στις γεωργικές καλλιέργειες, μεταφέρθηκαν και επηρέασαν την ελληνική αγροτική παράδοση και το πολιτισμικό τοπίο της περιοχής.[13]

Έχουν επιλεγεί προς αποκατάσταση το κεντρικό κτήριο κατοικίας, το κτήριο διαμονής των εργατών καθώς και οι βοηθητικοί χώροι, όπως τα μαγειρεία και ο φούρνος. Τέλος, από το σύνολο των 500 στρεμμάτων επιλέγονται 3,5 στρέμματα στα βόρεια του κεντρικού κτηρίου κα-

τοικίας στα οποία ανακατασκευάζεται ο αρχικός κήπος σε συνδυασμό με χώρους ανάπαυσης και αθλοπαιδιών.

Κατά περίπτωση, η επέμβαση αφορά την ανακατασκευή τμημάτων του κτηριακού συγκροτήματος, όπως π.χ. ο χώρος διαμονής εργατών, το τμήμα φούρνων και κουζινών του αγροκτήματος, τα οποία εκ φύσεως υποβοηθούν στη σκηνογραφική παρουσίαση σχετικών θεμάτων, επηρεάζοντας θετικά την πρόσληψη πληροφοριών.[14] Άλλα τμήματα των κτηρίων του αγροκτήματος θα αναστηλωθούν και θα αλλάξουν λειτουργική σκοπιμότητα ώστε να καλύψουν σύγχρονες μουσειολογικές ανάγκες, όπως χώρος διεξαγωγής εκπαιδευτικών προγραμμάτων, χώρος προβολών και επιδεικτικών εργαστηρίων (workshops).

Το Οικομουσείο «Αγρόκτημα Μοδίου» έχει σκοπό τη διαφύλαξη της αγροτικής ιστορίας και της κληρονομιάς του αγροτικού χώρου του νομού Θεσσαλονίκης. Στόχος του είναι οι επισκέπτες να κατανοήσουν τον σπουδαίο ρόλο της γεωργίας και της κτηνοτροφίας στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της περιοχής. Η συλλογή και τα εκθέματα θα απεικονίζουν την τεχνολογία, το φυτικό και το ζωικό κεφάλαιο, ενώ παράλληλα θα εξετάζουν τις ανθρώπινες εμπειρίες και την κοινωνική οργάνωση που διαμορφώθηκαν από το αγροτικό/πολιτισμικό τοπίο της περιοχής.

Η δράση απευθύνεται κυρίως σε σχολικές ομάδες και ειδικότερα σε παιδιά Δ΄, Ε΄ και Στ΄ τάξης Δημοτικού Σχολείου, καθώς και των πρώτων τάξεων του Γυμνασίου. Ωστόσο, θα υπάρχει πρόβλεψη, σε επίπεδο σχεδιασμού των δραστηριοτήτων για την υποδοχή και άλλων ομάδων, όπως οικογενειών και ελεύθερων επισκεπτών. Ο τρόπος συγκρότησης, η λειτουργία και οι δραστηριότητες του Οικομουσείου στοχεύουν στην ευαισθητοποίηση και την πολύπλευρη ενεργοποίηση των χρηστών του: φοιτητές, μαθητές, εκπαιδευτικοί, αγροτικοί συνεταιρισμοί, πολιτιστικοί σύλλογοι θα έχουν στη διάθεσή τους ένα εργαλείο εκπαίδευσης και αναψυχής. Στόχος είναι να γίνει κατανοητό ότι το αντικείμενο του οικομουσείου αφορά άμεσα όχι μόνο τους επισκέπτες του, αλλά και την τοπική κοινωνία.

Η μόνιμη έκθεση του Γεωργοκτηνοτροφικού Οικομουσείου «Αγρόκτημα Μοδίου» οργανώνεται σε δύο κυρίαρχες ενότητες: την ενότητα της γεωργίας και την ενότητα της κτηνοτροφίας.

Ειδικότερα στην ενότητα της γεωργίας θα παρουσιάζονται:

- Σύντομη ιστορική ανασκόπηση για τις απαρχές της γεωργίας και των πρώτων καλλιεργούμενων ειδών, όπου θα γίνεται ιδιαίτερη μνεία στο ρόλο της γεωργίας για τη δημιουργία των πρώτων πολιτισμών.
- Παρουσίαση της γεωμορφολογικής διαμόρφωσης της Μακεδονίας και των διαφοροποιήσεων που έχουν προκύψει στις καλλιεργούμενες εκτάσεις από τα διάφορα παραγωγικά έργα που άλλαξαν τη γεωμορφολογία της Μακεδονίας.
- Παρουσίαση των καλλιεργούμενων ει-

07

08

07 Τα κτίσματα του στάβλου (Αρχείο Γιάννη Σταθάτου).

08 Αναμνηστική φωτογραφία με τον σύγχρονο για την εποχή γεωργικό ελκυστήρα, τον οποίο οδηγεί ο Πέτρος Κ. Σταθάτος (Αρχείο Γιάννη Σταθάτου).

09 Ο Πέτρος Κ. Σταθάτος μετρώντας το αγρόκτημα (Αρχείο Γιάννη Σταθάτου).

10 Αναμνηστική φωτογραφία της οικογένειας Σταθάτου μετά από κυνήγι στην περιοχή (Αρχείο Γιάννη Σταθάτου).

09

10

δών στην περιοχή. Ειδικότερα παρουσιάζονται τα σιτηρά, ο καπνός και το καλαμπόκι.

- Γεωργικά Εργαλεία και Γεωργική Τεχνολογία. Στην ενότητα αυτή αναπτύσσεται η εξέλιξη της γεωργικής τεχνολογίας διαχρονικά και ο ρόλος της σύγχρονης τεχνολογίας στην εντατικοποίηση των καλλιεργειών.
- Παρουσίαση των αειφορικών μεθόδων καλλιέργειας.

Στην ευρύτερη ενότητα της κτηνοτροφίας παρουσιάζονται:

- Ιστορική αναδρομή της εξέλιξης της κτηνοτροφίας και του ρόλου της στην ανάπτυξη του ανθρώπινου πολιτισμού.
- Παρουσίαση των πρώτων ζώων που εξημερώθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν από τον άνθρωπο.
- Τρόποι εκτροφής ζώων στην προβιομηχανική και βιομηχανική εποχή.
- Υποπροϊόντα της εκτροφής των ζώων, γαλακτοκομικά προϊόντα. Παραγωγή τυριού στην προβιομηχανική και βιομηχανική περίοδο.
- Κριτική παρουσίαση των σύγχρονων τρόπων εκτροφής ζώων και παραγωγής κρέατος και της αειφορικής ανάπτυξης μιας περιοχής.

Το έργο Οικομουσείο «Αγρόκτημα Μοδίου», έρχεται να προστεθεί στους πολιτισμικούς/φυσικούς πόρους της περιοχής, όπως ο Ρήχειος ποταμός,[15] οι λίμνες Βόλβη και Κορώνεια, που αποτελούν υπολείμματα της αρχαίας λίμνης Μυγδονίας, το βυζαντινό κάστρο της Ρεντίνας,[16] ή το αρχαίο φρούριο στα Βρασνά.[17]

Εκτός από τη διάσωση ενός σημαντικού ιστορικού κτηριακού συγκροτήματος του αγροκτήματος Σταθάτου, το έργο στοχεύει στην προσφορά μιας πολυδιάστατης μουσειακής εμπειρίας και στην ενίσχυση του υπάρχοντος πολιτισμικού τοπίου της περιοχής.

Σημειώσεις

* Οι φωτογραφίες είναι του Γ. Κατσάγγελου, Αναπληρωτή Καθηγητή ΑΠΘ.

1 Ο Σταθάτος ήταν ο πρώτος έλληνας ιδιοκτήτης του αγροκτήματος, το οποίο υπήρχε ήδη από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Στα όρια του τούρκικου αγροκτήματος, ιδιοκτησίας Χουσνί Πασά, συμπεριλαμβάνονταν αριθμός κτισμάτων, όπως φαίνεται στο συμβόλαιο αγοράς του κτήματος από τον Σταθάτο.

2 Βλ. Β. Κολώνας, *Αρχιτεκτονική Κληρονομιά Νομού Θεσσαλονίκης*, ΑΝΕΘ Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1996, σ. 96-97.

3 Για την περιπέτεια του αγροτικού εκσυγχρονισμού κατά τον 19ο αιώνα στην Ελλάδα, βλ. Λ. Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1990, σ. 30-33, 50-55, 83-90.

4 Βλ. Δ. Ζωγράφος, *Η Ιστορία της Ελληνικής Γεωργίας*, εκδόσεις ΑΤΕ, Αθήνα 1976, σ. 635-639, 682-686 και Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σ. 304-305.

5 Πρόκειται για την εταιρεία Ιωνική Εταιρεία Παραγωγής Κρεάτων ΑΕ.

6 Η αρχική ιδέα αναπτύχθηκε από την αρχιτέκτονα-μουσειολόγο Α. Βαλαβανίδου και στη συνέχεια, σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα-αναστηλωτή Δ. Αλεξάνδρου, ο οποίος είχε την ευθύνη της αναστηλωτικής μελέτης, κατατέθηκε φάκελος υποψηφιότητας τον Ιούνιο του 2003.

11 Παλιά εργατόσπιτα.

11

7 Για την έννοια του οικομουσείου και των μικρών τοπικών μουσείων, βλ. P.S. Davis, *Ecomuseums*, Leicester University Press, Λονδίνο 1999, σ. 217-46. C. Hoyau, «Heritage and the "conserver society": the French case», στο R. Lumley (επιμ.), *The Museum Time Machine*, Routledge, Λονδίνο 1988, σ. 28-29. S.E. Weil, *Rethinking the Museum*, Smithsonian Institution Press, Washington 1990, σ. 38-39.

8 Ο όρος «ecomusée» δημιουργήθηκε στη διάρκεια ενός γεύματος από τον γάλλο μουσειολόγο Hugue de Varine, με τη βοήθεια του Henri Riviere, για τον πολιτικό Robert Poujade. Ο τελευταίος είχε δηλώσει ότι απεχθανόταν τη χρήση του όρου μουσείο, τον οποίο έβρισκε πολύ παρωχημένο και ότι ήθελε μια νέα λέξη, που να υποδεικνύει και να περιγράφει τις νέες μουσειολογικές αναζητήσεις. Βλ. Davis, *ό.π.*, σ. 58-60, και Maurizio Maggi-Vittorio Falletti, *Ecomuseums in Europe. What They Are and What They Can Be*, IRES Piemonte, Torino 2000, σ. 18.

9 Βλ. Davis, *ό.π.*, σ. 67-76.

10 Βλ. K. Hudson, *The Archaeology of Industry*, Charles Scribner's Sons, Νέα Υόρκη 1996, σ. 19. Octave Debary, «Deindustrialization and museumification from exhibited memory to forgotten History», *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences* 595/1 (2004), σ. 122-133. Α. Βαλαβανίδου, «The Role and the Future of Technology Museums in Greece», Newcastle-upon-Tyne 2003, αδημ. διδ. διατρ., σ. 40-41.

11 Βλ. Davis, *ό.π.*, σ. 240.

12 Για το ρόλο των πολλαπλών ερμηνευτικών προσεγγίσεων, βλ. E. Hooper-Greenhill (επιμ.), *The Educational Role of the Museum*, Routledge, Λονδίνο 1999, σ. 44-53. M. Wallace, «Changing Media, changing messages», στο E. Hooper-Greenhill (επιμ.), *Museum: Media: Message*, Routledge, Λονδίνο 1995, σ. 107-123. E. Heumann Gurian, «Noodling, Around with Exhibition Opportunities», στο Ivan Karp / Steven Lavine (επιμ.), *Exhibiting Cultures: The Poetics and Politics of Museum Display*, American Association of Museums, Washington 1991, σ. 176-190. S.M. Pearce, «Thinking about things», στο S.M. Pearce (επιμ.), *Interpreting Objects and Collections*, Routledge, Λονδίνο 1994, σ. 125-132.

13 Για την έννοια του πολιτισμικού τοπίου, την οικομουσειολογία και το ρόλο της κατανόησής τους από το κοινό και τις τοπικές κοινότητες, βλ. K. Mathewson, «Cultural landscape and ecology II: regions, retrospects, revivals», *Progress in Human Geography* 23/2 (1999), σ. 267-281. P. Selman, «Community participation in the planning and management of cultural landscapes», *Journal of Environmental Planning and Management* 47/3 (2004), σ. 365-392. S. Elliott, «Targets for the arrows of fate: ecomuseology as a rescue mechanism to the threatened cultural landscapes of Southeast Turkey», στο *Forum UNESCO University and Heritage, 10th International Seminar Cultural Landscapes in the 21st Century, 11-16 April 2005*, Newcastle–upon–Tyne 2006.

14 Για την επίδραση των σκηνογραφικών παρουσιάσεων, βλ. Βαλαβανίδου Α. / Ν. Νικονάνου, «Προσδοκίες, επιθυμίες, ενδιαφέροντα και ανάγκες του κοινού σε Μουσεία Τεχνολογίας: Το παράδειγμα του Τεχνικού Μουσείου Θεσσαλονίκης», *Τεχνολογία* 10-11 (2001), σ. 34-37. M. Belcher, *Exhibitions in Museums*, Smithsonian Institute Press, Washington 1991, σ. 58-66. P.V. Mensch, *Towards a Methodology of Museology*, διδ. διατρ., University of Zagreb, 1992, διαθέσιμη στην ιστοσελίδα http://www.muuseum.ee/et/erialane_areng/museoloogiaalane_ki/ingliskeelne_kirjand/p_van_mensch_towar/mensch22.

15 Πρόκειται για έναν ποταμό, μήκους 8 χλμ., που ενώνει τη λίμνη Βόλβη και τον Στρυμονικό κόλπο, λειτουργώντας ως αγωγός σύνδεσης της λίμνης με τον ποταμό.

16 Βλ. Ν. Μουτσόπουλος, «Πρώτες παρατηρήσεις στην οικιστική του βυζαντινού οχυρού οικισμού της Ρεντίνας», *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και στην Θράκη*, 3, ΥΠΠΟ-ΤΑΠ, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 291-300. Επίσης του ίδιου, *ΠΑΕ* (1987), σ. 149-160, *ΠΑΕ* (1988), σ. 119-124, *ΠΑΕ* (1989), σ. 199-204, *ΠΑΕ* (1990), σ. 198-208, και *ΡΕΝΤΙΝΑ Ι: Οι μυγδονικές πόλεις Αυλών, Βρομίσκος, Αρέθουσα και ο τάφος του Ευριπίδη*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1995.

17 Βλ. Π. Αδάμ-Βελένη, «Αρχαίο φρούριο στα Βρασνά», *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και στην Θράκη*, 6, Θεσσαλονίκη 1992, ΥΠΠΟ-ΤΑΠ, σ. 415-420.